

Ujj János A KÖZÉPKORI ARAD

A középkori város építészeti emlékei szinte mind elvesztek, korábban a település helyének megállapítása is vitát váltott ki a történészek között. Most immár egyértelmű bizonyítékok vannak, miszerint az Orodnak nevezett középkori város a mai Aradtól keletre, Vladimirescu (Glogovac) község területén alakult ki.

Az 1960-as évek végén, majd 1975–79 között az Arad Megyei Múzeum munkatársai által végzett ásások a Glogovac (ma közigazgatásilag a municípiumhoz tartozó) község külterületén feltárták az egykori ispáni várat. A IX. század legelején e vidék az Ajtony vezette „törzsi államhoz” tartozott, amely központja Marosvár (Csanád) volt. A Maroson leúsztatott sót megvámoló, a bizánci rítusú kereszténységet felkaroló Ajtony legyőzését (valószínűleg 1028-ban) követően István király megalakította az óriási területű Csanád vármegyét, majd a jobb közigazgatás biztosításáért, Márki Sándor történész szerint már a következő évben ebből szakították ki a csanádi püspökséghez tartozó főesperesség területének megfelelő Arad megyét. Valószínű, hogy István király Csanád vezér Orod nevű alvezérért ültette ispánként a már meglévő földvárba, feltevések szerint a vármegye az ő nevét viseli.

Köztudott, a magyar városiasodás legkorábbi szakasza a királyi vagy főpapi székhelyekhez, illetve az ispáni várakhoz kapcsolódott. Ezek körül alakultak ki ugyanis az ún. „váralja” települések. Arad jelentős Árpád-kori településének nyomai az ispáni vár közelében, a mai várostól mintegy 6-7 kilométer távolságra találhatóak. Az ásások során 11. századból, Orseolo Péter (1038–41; 1044–46), I. András (1046–60) és I. Béla (1060–1063) királyaink idejéből származó pénzermék, edénytöredékek kerültek elő.

Maga az ispáni vár trapéz alakú volt, nyugati oldala 90-100 méter, keleti oldala 120 méter, a másik két oldala megközelítőleg 160 méter. A sánc a vár északnyugati oldalán 3,5-4 méter, a keleti oldalon 1-1,5 méter magasságban maradt meg. A sánc szélessége ma 8-10 méter. A gerendavázis föld-fa erősséghez a földet a helyszínen termelték ki. A földtöltést fákkal megerősített paliszádfallal egészítették ki.

Az ispáni vár és a vár belsejében feltárt temető és leletanyaga értelmezésében a román és magyar történészek merőben más nézeteket

vallanak. A román történetírók a település alapítását a VIII-IX. századra, még a magyar honfoglalás előtti időre datálják, szerintük a honfoglaló magyarok az akkor már itt lakó románsággal vívott harc révén jutottak annak birtokába. A sírokból hiányzó fegyverek tényéből azt a következtetést vonják le, hogy ott a helyi „békés” lakosság temetkezési helye volt. Viszont a településnek Galád (Glad) ösromán vezérhez kötése sem igazolható.

A magyar régészek állítása szerint a honfoglalás követő második évszázad (XI. sz.) közepéről származó magyarországi sírokban sehol sem fordulnak már elő fegyverek, azok a korábbi, a honfoglalás és a 955-ig tartó kalandozások kora temetőinek voltak jellemzői. I. István korában a magyarság immár megtelepedett. Ezt igazolják a vár területén felfedezett különböző tárgyak, kerámia töredékek is. Az a lakosság már falvakat alapított, túlnyomó többsége vezéreikkel egyetemben megkeresztelkedett, jelentősebb településein templomokat épített. A megtelepedett keresztény lakosságra pedig már nem jellemző használati tárgyak a fegyverek. A magyar történészek szerint a feltáró régészek a glogováci leletek antropológiai vizsgálatát nem végezték el kellő alaposítással, a sírokban fellelt csontokról nem derítették ki, hogy azok európai vagy ázsiai jelleget viselő elhunytaktól származnak-e.

Magának a településnek pontos alapítási idejét történelmi oklevelek hiányában meghatározni lehetetlen. Első említése egy 1077-es birtoklevélben történik. Az eredeti oklevél elveszett ugyan, de egy Nagy Lajos korában keltezett birtoklevélbe annak egy részletét átmásolták. Tény, hogy valamennyi történész városias jellegűnek feltételezik. Az egyik dokumentumban megemlített Közép utca feltételezi avval párhuzamos utcák létét. Ezen a Közép utcán kanyarodott ki az út, amely a város marosi átkelőhelyéhez, az asszonylaki révhez vezetett. A korai magyar településekre jellemzően, az aradi várban is volt templom, börtön, sóház, s valamilyen közigazgatási épület is. Egy 1177-es összeírás lakói között 15 várjobbágyot említ. Valószínűsíthetjük, hogy II. Béla király itt tartotta 1136-ban a „véresnek” nevezett aradi országgyűlést, amelyen felesége, Ilona királyné biztatására 68, a király megvakíttatásáért felelősnek tartott magyar főurat koncoltak fel az udvaroncok és a királyhű nemesek.

Az aradi várnép a XIII. század első felének dokumentumaiban is többször szerepel, talán közülük voltak azok a „magyar katonák”, akik a Maros-völgy erődített településeit, köztük Pereg falut védték a tatár betörés idején. Különbösen Aradot Rogerius apát nem említi a megostromlott települések között, valószínűleg a török korig erődítmény nélkül maradt. Csak feltételezés, hogy a tatárjárást követően kezdődött a balkáni népek, szlávok és románok telepítése, közülük elsőként a bolgárokról esik szó

Lippa környékén. A magyar történetírás szerint románokra utaló adattal először egy 1337-es birtokfelsorolásban találkozunk, ekkor említik Caprewar (Kecskevár), majd három év múlva a Kereszténykenézháza nevet, melyek biztosan román eredetű helynevek.

A települést az okiratok civitasként (királyi város) a 1329-ben, majd 1388-ban oppidumként (mezőváros) említik. Egy 1392-es dokumentumban szerepel a település piacának a leírása is. Lakói egyaránt foglalkoztak kézművességgel és földműveléssel.

A tatárdúlást követően az aradi ispánok csak 70 év múlva bukkantak fel írott forrásokban: 1311-ben Domokost, 1319-ben Farkas fiát, Tamást találjuk. A vármegye legjelentősebb katonai erőssége viszont az 1278-ban említett Solymosi vár lett. A település megtorpant a városi fejlődésben is, jelentőségét messze túlhaladta Lippa, ahol 1315–17 között többször tartózkodott udvarával Károly Róbert, s amely szabad királyi városi rangra is emelkedett. Ugyanott 1325-ben ferences kolostort létesített.

Ennek ellenére a vármegye központja Arad maradt, s itt is laktak tehetősebb polgárok. Erre enged következtetni az aradiak római zarándokjárásáról maradt írásos emlékek. A III. Ince pápa által kórháztámogatásra alapított római Santo Spirito Társulat fennmaradt társulati könyvében létezik egy 1495-ös bejegyzés. Akkor iratkozott be a Társulatba Oswald aradi szücsmester feleségével, Zsófiával, és nővérével Juliannával együtt. Oswald mester gazdag aradi kézműves (valószínűleg céhmester) lehetett, hiszen csak a beiratkozás nem csekély összegbe, három aranyba került.

Az erdélyiek egyetemjárásáról készült felmérés szerint is Arad jelentős hátrányban volt Lippával szemben. A XV. században, egész 1520-ig bezáróan az európai egyetemeket, elsősorban a bécsit és krakkóit biztosan meghatározhatóan 34 lippai és mindössze két aradi diák látogatta. A két diák Petrus de Orodino (1466) és Nicolaus Scaulus de Arrat (1469), vagyis Aradi Miklós és Aradi Péter.

A középkori Arad története elválaszthatatlan a káptalan és prépostság történetétől. A megye alföldi részének legjelentősebb középkori építészeti emléke a glogováci rom. Kétségtelen, hogy Glogovácon az aradi káptalan és prépostság templomának a romjai találhatóak. Az Angyalkúton éppen az aradi régészek által az elmúlt években végzett ásások bizonyítják: Márki Sándor mintegy 120 évvel ezelőtt tévesen ítélte a romokat a bizerei apátság maradványainak. Annál is inkább magyarázhatatlan a kiváló történész tévedése, mert az osztrák katonai térképek vitán felül a Maros északi partjára helyezték a régi Aradot („veterum Orod”), az osztrák katonai térképek pontossága, pedig megkérdőjelezhetetlen volt már abban az időben is. Az állítás még akkor is igaz, ha a szabályozatlan folyó többször is változtatta medrét. Különben Glogovác helyére teszi a

régi várost már a XVIII. században Thuróczy László, valamint Bél Mátyás is.

A káptalan létrehozását II. Béla (1131–1141) királynak tulajdonítják, aki magát az ispáni várat is átadományozta az új prépostságnak. Közismert, többször (többek között néhai dr. Kovách Géza által is) megírt tény, hogy Primogenitus aradi prépost neve egy 1156-ban kelt oklevélen fellelhető, a káptalan pedig 1177-től szerepel az oklevelekben. Azt már a XIX. századi történészek tisztázták, hogy első temploma 1197-ben már biztosan állt. Annak a templomnak a nagyobbítására és anyagi gyarapítására, javadalmakkal való ellátására biztatta levelében II. András király második feleségét III. Honorius pápa. A későbbi királyi adományokról is tudomásunk van, „a királyi hatalom ez idő után nem egyszer gyarapította és látta el kedvezményekkel az aradi prépostságot. Többek között, évenként 2000 darab kósót biztosítottak számára.”

Az 1229-től hitelesítőhelyként működő káptalan tevékenységét többen is feldolgozták, a török hódítás elől levéltárát sikerült Gyulaféhérvárra menekíteni. Eddig 632 olyan oklevélről van tudomásunk, amelyek biztosan az aradi káptalanban hitelesítettek. Igen jelentős szerepet játszott a káptalan az aradi oktatásban is. Márki Sándor a „deákiskola” létrehozását a XII. század közepére datálja. A 162 névről ismert aradi kanonokok közül többen viselték az olvasókanonok, éneklőkanonok, mesterkanonok címet, amely pedagógusi tevékenységükre utal. Az iskola tanára közül akadtak kiválóan képzett, tudós alkatú férfiak is. Közülük Apáthy Miklós aradi prépost a XIII. század végén Nápolyban egyházjogot tanult. 1294-ben ő hozta magával II. Károly nápolyi király menlevelével Szent Agatha, Szicília védőszentjének a karját, s azt az aradi bazilikában helyezte el. A két évszázaddal később Aradon tevékenykedő Toronyi Kelemen lektor (1495–96) az egyházjog elismert doktora volt. A jövődő falusi papokon kívül civil hallgatói is voltak a kolostori iskolának, akik itt a magyar írást is elsajátították. Ennek tulajdonítható az első aradi magyar nyelvemlék, Dóczy Ferenc földbirtokos 1511. október 11-én címzett levele, amelyben említést tesz a vele perben álló Dienesy Tamás váradi lektorról.

A romokkal kapcsolatban talán csak a bőségesen adományozó Jolántha királyné, II. András (1205–35) király felesége jelenlétében 1224. november 24-én felavatott bazilika stílusa az egyedüli tisztázandó kérdés. A romok ugyanis nem egyértelműen vallanak az épület stílusáról.

Gerevich Tibor a glogováci maradványokat a gótikus építmények közé sorolja, az Arad megyei kovaszinczi és pankotai templomokkal egyetemben. Vele ellentétben Dercsényi Dezső a glogováci, borosjenei és pankotai romokat a román stílusú építmények között említi. Szerinte az épület terveit valószínűleg a franciaországi Burgundiában készítették.

Dercsényi nézetét több magyar történész és művészettörténész, az aradiak közül Lakatos Ottó, Márki Sándor, Somogyi Gyula is osztja. A romokról Molnár Pál 1873-ban készítette az első tervrajzot, azokat 1876-ban személyesen megtekintette Römer Flóris, a kor neves magyar régésze is. Az építmény tervrajzát a megyei monográfia I. kötetében Márki Sándor is közölte. Dörner Egon, az Arad Megyei Múzeum néhai jeles régésze is román stílusúnak határozta meg a romokat.

Mindkét fél állításai csak részben igazolhatók, hiszen a falrészek jelenlegi állapotából nem derül ki a boltozat, illetve a nyílások és díszítőívek milyensége. Egy dongaboltozatra vagy csúcsívre utaló lelet, a román stílust sugalló négyzetfejű oszlopok, avagy az oszlopfők hiánya a gót stílus esetében, az alkalmazott plasztikai elemek elemzése könnyen eligazítanak a kutatókat.

Ezek ellenére, tagadhatatlan, hogy a korra e vidéken a román stílusú nemzetiségi monostortemplomok a jellemzők. Ez a templomstílus Szentkirályi Zoltán szerint a „lombard eredetű (háromhajós, keresztház nélküli, hajónként íves apszisban záruló) bazilikából alakult ki. Ezt gazdagították a világi nagybirtokosok sorából kikerült építetők a hatalom, a rang ősi jelképével, a nyugati homlokzathoz csatolt toronypárral. Tömegében és rendeltetése szerint is ez volt a templom kitüntetett része: hangsúlyt adott a bejáratnak (...) Téralakítás szempontjából a típus egyik jellemző vonása, hogy a tornyok nem különülnek el az intereurtól.” A XIII. századi román stílusú templomok hajói szinte kivétel nélkül keskenyek és kereszt alakúak, amit, például a zsámbéki templomrom, avagy a lébény-mosonszentmiklósi épségben megmaradt templom is igazol.

A glogováci romok, ha nem is teljes egészében, de fedik a fenti leírást, bár a bazilika nem tartozott a nemzetiségi monostortemplomok közé. S az is szinte bizonyos, hogy az aradi templomot a clunyi építészet stílusában tervezték, de csak valószínű, hogy a cisztercita szerzetesrend tagjai építették. A templom toronnyal rendelkezett., az apszis pedig félkör alakú, amint az mindmáig jól kivehető. Viszont az építőre vonatkozóan sehol semmilyen utalást nem találunk.

Vatasianu Virgil kolozsvári román művészettörténész szerint: „amennyiben a tervrajzát helyesen készítették el, a templom nyugatra néző, kéttornyos, három (a két szélső hajó nagyon keskeny) vagy esetleg egy hajóval, kereszthajóval, kórussal, apszissal (...) rendelkező bazilika volt.”

Román stílusú épületre utal a kereszt alakú alaprajz, valamint az a tény is, hogy „ezeknek a román stílusú templomoknak jellemzője a bizonyos fokú vaskosság, amely nemcsak a falak tényleges vastagságában, hanem sokszor a nyomott térhatásban is megnyilvánult.” Az épület-

ből megmaradt falak vastagsága 60–80 cm között váltakozik. Ugyancsak abban a korszakban jelent meg a templomhoz épített külön helyiség, a sekrestye is. A glogováci romoknál jól kivehető a sekrestye falának maradványa, valamint az ajtónyílás, amelyen a szentély felé közlekedtek.

A templom vastag falait négyszögletes faragott kölapok borították, azok közét kő, kavics és mész keveréke töltötte ki. A torony nem különült el a templom épületétől, annak szerves részét képezte. A román stílus mellett szól az a tény is, hogy a glogováci templomromnál sehol sem fedezhető fel a gót stílusra jellemző gyámpillér nyoma.

Az 59,5 m hosszú főhajó a már említett félkör alakú apszisban végződött. A főhajó mellett (valószínűleg) két keskeny mellékhajó volt, ezeket faragott oszlopok választották el a főhajótól. Az oszlopok faragott köveit elhordták, ez a tény magyarázza, hogy a templomrom középső része alacsonyabb szinten van, mint a nyugati vagy keleti rész. A kereszthajó alapjából teljes egészében megmaradt a déli rész, az északi a szomszédos telekre esett át. A romok jelenlegi állapotát rögzítette Hans Gehl történésznek a glogováci németekről, azok anyagi kultúrájáról közölt monográfia-jellegű munkája, amelyben ő is egyértelműen a templom román stílusa mellett foglal állást.

Egyes adatok szerint a régi Aradot a törökök 1550-ben égették fel. Verancsics Antal (1504– 1573) egri püspök szemtanúk elbeszélése alapján írja le a város felgyújtását. A török csapatok viszont csak 1551. szeptember 18-án foglalták el a csanádi püspökség területét. Lakatos Ottó szerint a káptalan tevékenységét egy kis ideig még megtúrték, de 1554-ben azt is felszámolták, a templomot akkor gyújtották fel. Azt valószínűleg valamelyik török szabadcsapat hajtotta végre. A bazilika tönkretételében talán az játszhatott szerepet, hogy a templomot a maga erős falaival a lakosság esetleges ellenállási központtá, avagy menedékhellyé alakíthatta volna ki a rendszeresen fosztogató török szabadcsapatok ellen.

Az egykori virágzó település lakói szétszóródtak, vagy elpusztultak. A falu csak a törökök kiűzését követően kelt ismét életre. A svábok 1724 és 1756-os glogováci telepítése után az új lakosság széthordta a bazilika méretű romtemplom köveit. Azok valószínűleg ma is megtalálhatók a község házáinak alapjaiban, falaiban.

A templomot akkor meglátogató Lakatos Ottó minorita atya, Arad monográfusa szerint 1866-ban a romok még jól láthatóak voltak, akkor akár restaurálni is lehetett volna a műemléket. Azt követően gyorsult fel a romlás. „Ennek meggátolása végett Bonnaz Sándor csanádi püspök ő excellenciája, néhány év előtti örök áron megvette a községtől e templom-tért, és saját költségén bekerítettte.”

A tisztázatlan kérdések közé tartozik még az is, hogy mikor került át a város a mai helyére, mikor következett be a lakosság elvándorlása a régi városból. Dr. Kovách Géza, a néhai kiváló helytörténész a településváltást a tatárjárás, 1241 utánra helyezte, amikor az elmenekült lakosok már nem építették újjá az elpusztított régi lakhelyüket. Lehetséges, de ennek ellentmond az a tény, hogy a káptalan és prépostság tovább folytatva tevékenységét a régi helyén egész a török hódoltság koráig.

A kérdésre konkrét választ adni nem tudunk, viszont Blazovich László szegedi történész felvetett egy másik lehetőséget is. Szerinte a káptalan és prépost évtizedekig tartó birtokvitája a településváltás kiváltó oka. E vitáról szóló első dokumentum 1380-ból, az utolsó 1449-ből származik. Tudomásunk van arról, hogy 1441-ben az aradi prépost felszántatta az aradi vásárteret, s a mellette haladó utcák egy részét, a területet bekerítette és kertjéhez csatolta. Blazovich László felveti a lehetőséget, hogy a préposti hatalmaskodás készítette arra a káptalant, hogy jobbágyait áttelepítse. A jobbágyok új lakhelyét a város mai területén jelölték ki. Az itt felépített templom köré építette fel a török hódítást követő években Kászon bég a török erődöt, abban volt az aradi szandzsák központja. 1554-ben ugyanitt épített fel egy kastélyt is. A feltevés szerint a lakosság többi része a török betöréséig a régi városban maradt, az őrizte az Orod nevet.

A török hódoltság korában, az aradi várban vagy azon kívül emelt építmények sorsáról nincs tudomásunk, a vár helyén régészeti feltárások nem folytak. Az egykori vár helyén épült fel az újaradi út melletti villanegyed, majd a négysávos út két oldalán tömbházsor. Az alapok ásásakor nem jeleztek régészeti leleteket.

A közel másfél évszázadot tartó hódoltság korából a településről alig maradt leírás. Az Aradi náhié három adóösszeírásának (defterek 1557/58, 1567, 1579) adatai szerint Aradon mindössze 10, 18 és 19 család adózott. Igaz, a város mai területén (tehát viszonylag közel egymáshoz) több település is létezett, ezek statisztikája az említett években a következőképpen mutat: Kis Csálya 9, 20, 14; Mikelak 23, 46, 42; Nagy Csálya 15, 12, 14; Ség -, 20, 28.

Evlia Cselebi török világotutazó 1660-as években folyt magyarországi utazásairól szóló feljegyzéseiben annyit említ, hogy 1551-ben Ahmed pasa másodszer foglalta el a várat, s ott „egy parancsnokot és ötven katonát és hadiszertárt helyezett el benne, továbbá egy dzsámit, egy nagy fogadót, kormányzói épületet, iskolát, kolostort, egy imáretot és népkonyhát építtetett benne, ahol az összes vándorok, szegények és gazdagok ingyen jótéteményben részesülnek. Van egy kis fürdője s elég nagy, de keskeny piaca. Vára a Maros folyónak Tó-vára környékén van s négyszáz

lépés kerületű tömésfal épület. Két erős deszkakapuja van, egyik északon a Jenei kapu, amely kapun kívül kétszáz keresztény ház van; a Temesvári kapu mellett egy négyszögű palánka belső erődítményül szolgál. Ennek csak egy kapuja van, de az erős... A Temesvár felőli részen kétszáz nád- és deszkatetejű keresztény ház van; a Maros partján nád- és deszkatetejű nyomorul kalibákból álló vásári boltok vannak. Évenként ezeknél a boltoknál hetven-nyolcvanezer hitetlen rája összegyülekezik, s olyan vásárt ütnek, hogy azt leírni nem lehet.” A szám kétségtelen túlzás, de mindenképpen utal a vár melletti vásárok fontosságára, s a városnak kereskedelmi jelentőségére.

Felhasznált irodalom

- 1) *A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban*. Szerkesztette Blazovich László. Szeged, 1996.
- 2) *A középkori Dél-alföld és Szer*. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000.
- 3) *Aradul permanenta is istoria patriei*. Arad, 1978.
- 4) Bél Mátyás: *Compendium Hungariae Geographicum*. III. kiadás. Posonii et Cassoviae, 1777.
- 5) Benkő Elek: *A középkori Arad*. Kötetben: *Az aradi vár története*. Bp., 1998.
- 6) Blazovich László: *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje*. Békéscsaba – Szeged, 1985.
- 7) Blazovich László: *Dél-alföldi városok a 14–16. században*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000.
- 8) Dörner, Egon: *Cu privire la ruinele unei biserici de langa Arad din feudalismul timpuriu /Egy kora középkori templomrom Arad közelében/*. Ziridava, I, 1967.
- 9) *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664*. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Karácson Imre. I. Budapest, 1904.
- 10) Gehl, Hans dr.: *Heimatbuc der Gemeinde Glogowatz in der Arader Komitat /Könyv az Arad megyei Glogovác szülőfaluról/*. Abensberg, 1988.
- 11) Hurezan, Pascu – Kovách Géza: *Centrul eclesiastic si comitatens, sec. XII-XVI /Egyházi és vármegyei központ a XII–XVI. században/*. In: *Arad monografia orasului de la inceputuri si pana in 1989 /Arad város monográfiája a kezdetektől 1989-ig/*. Arad, 1999.
- 12) Lakatos Ottó: *Arad története*. I–III. Arad, 1881. I.
- 13) Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szab. kir. város története*. I. Arad, 1892.
- 14) Somogyi Gyula dr.: *Arad szab. kir. város és Arad vármegye községek leírása*. Arad, 1913.
- 15) Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete*. Budapest, 1980.
- 16) Thuróczy László: *Ungaria suis cum Regibus compendio data*. Tynaviae, 1768.
- 17) Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979.

- 18) Ujj János: *Aradiak zarándoklása a középkorban*. Régi(j)óvilág. Temesvár, 2007. június. 33-35.
- 19) Vatasianu, Virgil: *Istoria artei feudale is Tarile Romane*. I. Bukarest, 1959. 42.
- 20) *Verancsics Antal Összes művei*. Magyar Történelmi Emlékek. VII. Pest, 1865.